

Cilt 4 / Sayı 2 / Kış 2024

Araştırma Makalesi

*Irk Bitig'*de Hayvan Sembolizmi

Berna Kolot

Doktor

ORCID: 0000-0003-4573-7682

b.bernakolot@gmail.com

Kolot, Berna. "*Irk Bitig'*de Hayvan Sembolizmi". *KÜN: Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 4.2 (Kış 2024): 16-37.

DOI: <https://doi.org/10.54281/kundergisi.48>.

Geliş Tarihi: 06.08.2024 / Kabul Tarihi: 18.09.2024 / Yayımlanma Tarihi: 30.12.2024

Bu çalışma Creative Commons Attribution 4.0 International License ile lisanslanmıştır.

Irk Bitig'de Hayvan Sembolizmi

Berna Kolot

Özet

Merak, insanoğlunun karşı koyamadığı duygulardan biridir. Geçmişini hatta yaşadığı anı bir kenara bırakıp geleceğe odaklanan insan, merakını giderebilmek için yarına dair bilgi verebilecek çeşitli pratikler geliştirmiştir. Bu pratiklerden biri ve en eskisi, geleceğe dair kehanetler sunan fal baktırma'dır. Geçmiş insanlık tarihi kadar eski olan fal, hemen her toplumda ihtiyaç duyulan ve varlığını devam ettiren bir uygulamadır. Bilinmeyeni merak eden insan, yarının kendisine ne getireceğini öğrenmek için çeşitli fal pratiklerine ve falcı denilen kişilere başvurmuştur. Kahve, çay, el, yıldız vb. pek çok çeşidi bulunan, zamanın akışına ayak uydurarak popüler kültürün ve dijitalleşen dünyanın etkisiyle kafelerde fal bakan kişilerden cep telefonlarına indirilen uygulamalara kadar gelişme gösteren fal insanın daima odak noktasında olmuştur. Doğadaki canlı cansız her varlığın kehanet aracı olarak kullanıldığı fal pratiğinin Türk kültüründe de oldukça eski bir tarihe sahip olduğu görülmüştür. Ortaya konuş tarihinin 9. yüzyıl civarı olduğu tahmin edilen ve ilk fal kitabı ünvanına sahip olan *Irk Bitig* adlı eser, Türklerin kullandığı fal pratiklerine dair bilgiler içermektedir. Eserde yer alan fallar geleceğe dair iyi ya da kötü haberler vermektedir. Bu fallar ise üzerinde hayvan motifleri bulunan ve belli sayıda deliklerden oluşan aşık kemiğinin atılmasıyla ortaya çıkarılmıştır. İnsana yarının kapısını aralayan bu haberlerde, kehanet gücünün ve olumsuz durumları önceden sezebilme yeteneklerinin var olduğuna inanılan hayvanların sıkça kullanıldığı görülmüştür. Falların içerisine yerleştirilmiş çeşitli hayvan motiflerinin falın neticesini belirleyecek kadar önemli olduğu anlaşılmıştır. Bu çalışmada, *Irk Bitig*'deki fallarda yer alan hayvanların çeşitleri, fallara ne şekilde yön verdiği ve kehanetlerin neticelerine bulunduğu katkılar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Fal, kehanet, *Irk Bitig*, motif, hayvan.

Abstract

Animal Symbolism in *Irk Bitig*

Curiosity is one of those emotions that humanity cannot resist. Humanity forgets about its past and present and wonders about its future. To satisfy this curiosity, people has been used various practices. One of these practices and the oldest is "fortune", which offers prophecies about the future. Fortune, whose history is as old as the history of humanity, is a practice that is needed in almost every society and continues to exist. People interested in the unknown resorts to various divination practices and so-called fortune to find out what tomorrow will bring them. There are many varieties of fortune, such as coffee, tea, hand and star. Fortune has evolved along with technology and the digitization of the world, keeping up with the passage of time, from people who guess at coffee to applications downloaded to mobile phones. From

this point of view, fortune has always remained something important in a person's life. The practice of fortune-telling, in which every living or inanimate being in nature is used as a divination tool, also has an ancient history in Turkish culture. The book *Irk Bitig*, the date of creation of which, according to estimates, dates to about the ninth century and is called the first book of divination, contains information about the practices of divination used by the Turks. Fortune-telling included in the work gives good or bad news about the future. For example, discarding a minstrel's bone, consisting of a certain number of holes, which depict animal motifs. In these images, which provide a person with information about the future, animals are often used, which are believed to have prophetic power and the ability to foresee negative situations. It can also be understood that the various animal themes placed in the predictions are important enough to determine the outcome of the prediction. In this study, the focus was on the images of animals included in the predictions in the *Irk Bitig*, how they manage predictions and influence the results of prophecies.

Keywords: Fortune telling, prophecy, *Irk Bitig*, motifs, animals.

Giriş

Geleceğin kendisine iyi veya kötü ne getireceğini bilmeyen insanoğlu zamanın ilerisini daima merak etmiş ve bunu öğrenmenin yollarını aramıştır. Bu arayış fal, falcılık, fal baktırma gibi pratiklerin doğmasına vesile olmuştur. Doğadaki her unsurun aracı olarak kullanıldığı falda, kişiler falcının ağzından dökülen her sözcüğü geleceğe dair bir haber olarak algılamış, iyiyse sevinmiş kötü ise bunu engellemenin yollarını aramıştır. Değişen dünya, kökeni eski bir geçmişe sahip olan fal pratiğini de etkilemiş, birbirinden ilginç fal çeşitleri ortaya çıkmıştır.

Yaradılışla başlayan geleceği merak etme arzusu, kadim dönemlerin eserlerine konu olup çeşitli fal kitaplarının günümüze ulaşmayı başarmasına vesile olmuştur. 8.yüzyıl sonu ile 9.yüzyıl başı arasında yazıldığı tahmin edilen *Irk Bitig* bu eserlerden bir tanesidir. Toplum hayatında geleceği öğrenme ve bu doğrultuda hareket etme amacıyla oluşturulan bir fal sisteminin yazıya geçirilmesiyle meydana gelen eserde, oluşturulduğu dönemdeki toplum hayatından kesitler taşıyan bey, hakan, ordu, savaş, avcılık, hayvancılık, hayvanlar vb. gibi olgular hakkında da bilgi edinmek mümkün olmuştur (Kolot 770). Bu çalışmada Talat Tekin tarafından hazırlanan ve Türk Dil Kurumu tarafından 2013 yılında basılan *Irk Bitig* adlı eserdeki 65 adet falın 42'sinde yer alan hayvan motifleri değerlendirilmiştir.

Kehanetler Kitabı *Irk Bitig*

İşaret, rumuz ve falcı anlamlarına gelen *irk* ile yazı, belge, kitap, hurufat, harfler, alfabe vb. anlamlarda kullanılan *bitig* kelimelerinden oluşan (Caferoğlu 45; 87) *Irk Bitig*, mutlu tesadüfün/ şansın kitabı (Roux 79-80) olarak açıklanmaktadır. Eski Türk runik yazı ile yazılmış ve günümüze kadar gelmeyi başarmış eski Türkçe yapıtlar arasında yer alan bu eser, Türk edebiyatının ilk fal kitabı olarak kabul edilmektedir. Doğu Türkistan'da, Dunhuang'da Bin Buda Mağaraları'ndaki el yazmaları deposunda bulunan eserin tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte dil ve yazım özellikleri kitabın 9. yüzyıl başlarından kalma bir eser olduğunu göstermektedir (Tekin 13). Sarı renkli, iyi kaliteli kalın bir Çin kâğıdı üzerine yazılmış, her iki yüzü yazılı olup tek sayfasında 6 ile 10 arasında değişkenlik gösteren satırları bulunan ve 57 yapraktan oluşan eserin tek yazma nüshası Londra'daki British Museum'da tutulmaktadır (Kaya 359).

İlk kez A. von Gabain tarafından öne sürülen bilgiye göre “*Irk Bitig* üç kez atılan bir ‘zarın’ ya da her yüzüne birden dörde kadar dairelerin çizili olduğu dikdörtgen biçiminde bir çubuğun oluşturduğu türlü birleşimlerin anlamlarını yorumlayan bir el kitabıdır.” (Tekin 15). Ceval Kaya (361), şans sayılarını oluşturan zarın dört yüzlü bir kemik olması gerektiğini ve her yüzünde bir ile dört arasında değişkenlik gösteren deliklerin olduğunu dile getirmiştir. İlâveten bu zarın büyük ihtimalle küp biçiminde olmadığını ve her yüzdeki sayının gelme şansının eşit olması için büyük olasılıkla kare prizma şeklinde yontulmuş olduğunu eklemiştir. Eserde toplamda 65 adet fal vardır. Falların başında üç adet bir ile dört arasında değişen ve şans sayısı adı verilen yuvarlaklar bulunur. Falların sonunda netice kısmı bulunmaktadır ancak her falın neticesi verilmeden önce *öylece biliniz! (Ança bilin: Edgü ol)* uyarısı yapılmaktadır. Çok iyi, iyi, çok kötü, kötü şeklinde neticelendirilen fallarda neticesi iyi olan falların sayısı 43, neticesi kötü olan falların sayısı 19, neticesi belli olmayan falların sayısı ise üçtür. Yazıldığı döneme dair izler barındıran eserdeki fallarda canlı cansız her varlık bir haber veya netice aracı olarak kullanılmıştır. Ancak eserde yer alan falların içerisinde diğer unsurlara nazaran hayvan motiflerinin varlığına daha sık rastlandığı görülmüştür.

Irk Bitig’de Yer Alan Hayvan Motifleri

Irk Bitig’de yer alan 65 falın 42 tanesinde çeşitli hayvan motiflerinin yer aldığı görülmüştür. Hayvanların falların içerisinde fazlaca yer almasının nedeni Jean P. Roux’a (52) göre hayvanlarda gerçek bir kehanet gücünün olmasıdır. Eserde yer alan hayvan motiflerinin önemini gösteren bir başka durum ise falların neticelerinin hayvanların hâl ve hareketlerine göre belirleniyor olmasıdır. Jean P. Roux (52), neticelerin belirlenmesinde kullanılan hayvanların mantıkla bir alakası olmadığını, falları yazıya döken kişinin dikkatini bir galibe bir mağluba çevirdiğini ve bu iki taraftan birini kahraman ilan ederek onu bekleyen geleceğe göre tepki verdiğini belirtmiştir. Marcel Erdal (116) ise fallarda yer alan bu hayvanların şans zarının altı yüzüne verilen adlarla bir ilgisi olabileceğini belirtmiştir.

Irk Bitig’de yer alan falları *şiişsel minyatürler* olarak ifade eden Stebleva’ ya (204) göre “*Irk Bitig’in düşünsel temeli, iyinin karşısına kötüyü koyma şeklindeki karşıtlıktır...*” ve bu karşıtlık oluşturulurken kullanılan kadro tanrılar, insanlar ve hayvanlardan oluşmuştur. Ahlaki hikmetlerde sıklıkla kullanılan hayvanların (Stebleva 202) ve içerikte bolca yer verilen hayvan tasvirlerinin tamamen gerçekçi olduğunu belirten Stebleva bu durumu şöyle açıklamıştır:

“...Orta Asya ve Sibirya halklarının Şamanizm öncesi ve Şamanist inançlarına mitolojik bir değinme ve işaret etme niteliği taşımaktadır; zira bunlar şu veya bu şekilde Türk, Moğol, Ugor ve Mançu-Tunguz halklarının inançları ile bağlantılıdır. Dolayısıyla *Irk Bitig*, farklı kökenlerden dinî-mitolojik tasavvurların izlerinden bir karışımı arz etmektedir ve metindeki inançlar, öyle görünüyor ki, dinî-mitolojik bilincin en alt düzeyini oluşturmaktadır.” (200).

Eserdeki fallarda yer alan hayvanların *ak* (ak, kır), *ala* (ala, alaca, karışık renkli), *esri* (renkli, benekli), *kök* (mavi), *semiz* (semiz), *talım* (yırtıcı, savaştan), *tığ* (doru), *toruk* (zayıf) (Aydoğanlar 28) gibi çeşitli sıfatlarla aktarıldığı görülmüştür. 42 adet falda toplam 22 çeşit hayvana rastlanmıştır.

Tablo 1: *Irk Bitig’deki* hayvan çeşitlerine ilişkin veriler

HAYVANIN ADI	BULUNDUĞU FALLAR	TOPLAM
Ayı	6	1

At	2, 5, 11, 16, 17, 19, 24, 35, 36, 39, 50, 55, 56, 65	14
Deve	5, 20, 46	3
Domuz	6	1
Geyik	15, 45, 60, 62	4
Hüthüt	21	1
İnek-Öküz	25, 37, 41	3
Kaplan	10, 31, 49	3
Karaca	63	1
Karınca	37	1
Kartal	3, 23, 43, 51	4
Keçi	49	1
Koyun	27, 29	2
Kuşu	35	1
Kurt	27	1
Kuzgun	14, 54	2
Şahin	4, 43, 44, 64	4
Tarla Kuşu	23	1
Tavşan	44	1
Tilki	46	1
Turna	61	1
Yılan	8	1

Falların sırasına, şans sayılarına ve belirtilen neticelerine göre hayvanlar ele alındığında ortaya aşağıdaki şekilde bir tablo çıkmıştır:

Tablo 2: Fallarda yer alan hayvanlar, şans sayıları ve buldukları falların neticeleri ile ilgili veriler

FAL NO.	HAYVANLAR	ŞANS SAYISI	FALIN NETİCESİ
2	At	4-4-4	İyi
3	Kartal	3-3-3	İyi
4	Şahin	1-1-1	İyi
5	At-Deve	2-4-2	Çok iyi
6	Ayı-Domuz	2-2-1	Kötü
8	Yılan	3-2-1	Kötü
10	Kaplan	3-4-2	İyi
11	At	3-4-4	Çok iyi
14	Kuzgun	4-3-2	Sonucu belirsiz
15	Kuş yavrusu-Geyik yavrusu	1-4-1	İyi
16	At	1-3-3	Kötü
17	At	3-3-2	İyi
19	At	3-1-4	İyi
20	Erkek Deve	3-2-2	İyi
21	Hüthüt	1-3-3	İyi
23	Kartal-Tarla Kuşu	2-4-4	İyi
24	Tay	3-1-3	Kötü
25	Öküz	3-1-3	Kötü
27	Koyun-Kurt	2-2-4	İyi
29	Koyun	2-3-4	İyi
31	Kaplan	4-4-1	İyi
35	At-Kuşu	4-3-4	İyi

36	At	1-1-4	Kötü
37	Öküz-Karınca	4-3-1	Kötü
39	At	4-2-2	Kötü
41	İnek-Erkek Buzağı	4-2-3	İyi
43	Şahin-Su Kuşu	4-3-3	Kötü
44	Şahin-Tavşan	2-4-1	Kötü
45	Geyik yavrusu	2-3-1	Kötü
46	Deve-Tilki	3-3-1	Kötü
49	Kaplan-Yaban Keçisi	1-4-3	İyi
50	At	3-4-1	Kötü
51	Kartal	3-3-4	İyi
54	Kuzgun	1-3-1	İyi
55	At	2-1-4	Çok iyi
56	Aygır	1-3-2	İyi
60	Erkek Geyik	1-3-4	İyi
61	Turna	1-4-3	Kötü
62	Yargun/Geyik	3-1-2	İyi
63	Erkek Karaca	1-2-1	İyi
64	Şahin	1-4-3	İyi
65	At	2-3-3	Kötü

Birbirinden farklı hayvanların bir arada yer verilerek geleceğe dair tahminde bulunmaya çalışıldığı eserdeki hayvan motiflerini yabani, evcil ve kanatlılar olmak üzere üç grupta incelemek mümkündür.

Yabani Hayvanların Yer Aldığı Fallar

Kurt "böri"

Türk kültür ve mitolojisinde önemli hayvan motiflerinden kurt, hayvan ana-hayvan ata fonksiyonları ile kutsallık kazandırılmış hayvanlardandır. Renklerine göre boz (gök), ak, kıvı, sarı olarak adlandırılan kurt; Ergenekon’dan çıkan Türklere ve Oğuz Kağan’a yol gösterici olmuş, yeri geldiğinde kurtarıcı rolüne girerek Türkleri kurtarmış, onlara yeni bir hayat bahşetmiştir. Asya Hunlarının hakanlarından birinin kızına koca, Göktürk efsanelerinde ana, Cengiz’e ise baba olmuştur. İslam öncesi inançlarda kurt oldukça sık görülürken İslamiyet’le birlikte kurt yerini yavaş yavaş köpek, geyik, aslan gibi hayvanlara devretmiştir. Geçmişten bugüne yaratılan halk anlatılarının pek çoğunda yer alan kurt, bir fal kitabı olan *Irk Bitig*’in 27 numaralı falında karşımıza çıkmıştır:

(27)"Bay er konıyı ürküpen barmış. Börıke sookuşmuş. Böri ağzı emsimiş. Esen tüükel bolmiştir. Ança bilıngler: Edgü ol." "Zengin (bir) adamın koyunu ürküp kaçmış. (Yolda bir) kurda rastlamış. (O sırada) kurdun ağzı zehirlenmiş. (Koyun böylece) sağ salım kalmış, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (Tekin 30)¹.

Irk Bitig’de yer alan falların neticesi genellikle hayvanların başına gelen durumlara göre belirlenmiştir. Eğer falda hayvanlar zarar görüyorsa falın sonucu kötü, hayvanlar zarar görmüyorsa falın sonucu iyidir. Üç kez atılan zarın 2-2-4 şeklinde gelen şans sayıları sonucunda ortaya çıkan bu falın neticesinin iyi olduğu görülmüştür. Falda kurda av olmak üzere ortada kalan koyun, ilginç bir şekilde kurttan kurtulmuştur. Avcı rolünde karşımıza

¹ Aynı fal içerisinde farklı iki hayvanın yer aldığı fallara çalışmada yalnızca bir kez yer verilmiştir.

çıkan kurt ise avını yakalayamamış ve ağzı zehirlenmiştir. Burada *kurdun ağzı zehirlenmiş* ifadesi kurtağzı bağlama yöntemini akıllara getirmiştir (Kolot 161). Sürüsünden bir hayvanın kaybolduğunu fark eden kişi, köyün büyüğüne ya da imama gider ve hayvanını kurt yemesin diye kurdun ağzını bağlatır. Genellikle makas ya da çakı gibi bir bıçağın açılarak ona okunmasıyla gerçekleştirilen bu uygulama, kaybolan hayvan bulduktan sonra kurt aç kalmasın diye ağzının çözülmesiyle son bulur (Kalafat 273-80). Uygulama ve metin arasında görülen bu benzerlik kurtağzı bağlama geleneğinin dokuzuncu yüzyıllarda var olduğunu düşündürmüştür. Burada dikkat çeken bir husus ise Türk kültür ve mitolojisinde türeyişin sembolü olan ve pek çok fonksiyonu bulunan kurt motifinin *İrk Bitig'*de yalnızca bir falda kendisine yer bulmuş olmasıdır.

Geyik “kiyik”

Türk kültüründe totem kabul edilmiş, kutsal sayılmış, doğaüstü güçlerle donatıldığına inanılan geyik, kült hayvanlardan biridir. Anadolu'nun eski dinlerine dayanan bazı efsanelerinde dişil bir varlık olarak (Boratav 74) nakledilen geyik, don değiştirme konulu anlatılarda da erkek veya kadın kahramanın donuna girmeyi tercih ettiği hayvanlar arasında yer almıştır. Aynı zamanda şaman törenlerinde şekline girilen hayvan-ata/ ruhlardan biri de geyiktir ve bu sebeple şaman elbisesi, davulu gibi eşyalarda geyiğe ait parçalara yer verilmiştir (Çoruhlu 175). Budist Uygurların inanç sisteminde önemli bir yere sahip olan geyik Budizm özelinde iyi huylu, büyüleyici, masum, mutluluğu, huzuru ve uzun ömrü sembolize etmiştir. Genellikle Dharma çarkının yanında bir erkek ve bir dişi şeklinde tasvir edilen geyik, Buda'nın Varanasi yakınlarındaki ilk öğretilerine doğrudan bir göndermedir. Aynı zamanda geyik derisinden yapılmış matlar Budistler tarafından meditasyonda kullanılırken hikâyelerine de avcılar tarafından kolay avlanabilen bir hayvan olarak yansıtılmıştır (Beer 83). Metinlerde geyiğin *kiyik* şeklinde genellikle av hayvanlarını nitelendirmek için kullanıldığını belirten Jean P. Roux (72), bu durumun geyiğin oynadığı roller konusunda belirsizliklere sebep olduğunu ifade etmiştir. Bu belirsizliğe Necati Gültepe (597) de değinmiş ve genellikle yol gösterici olarak karşılaşılan geyiğin bazen insanları tuzağa düşüren olumsuz bir şekle dönüştürüldüğünü aktarmıştır. Türk halk anlatılarında bazen olumlu bazen olumsuz fonksiyonlarda karşılaşılan geyik motifine *İrk Bitig'*de 15, 45, 60, 62 numaralı fallarda yer verilmiştir:

(15)“Üze tuman turdı, asra toz turdı. Kuş og(l)ı uça āzti, kiyik oğlu yügürü āzti, kişi oğlu yoryu āzti. Yana Tengri kutnta üçünç yilta kop esen tükel körüşmiş. Kop ögirer sebinür tir. Ança bilinğler: Edgü ol.” “Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı. Kuş yavrusu uçup yolunu kaybetti, geyik yavrusu koşup yolunu kaybetti, insan oğlu (da) yürüyüp yolunu kaybetti. (Bunlar) yine Tanrı lütfu ile üçüncü yılda sağ salim (buluşup) görüşmüşler. Hepsi (de) mutlu olur, sevinirler, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (Tekin 28).

(45)“Kiyik oğlu men. Otsuz subsuz kaltı uym? Neçük yoryın? tir. Ança bilinğler: Yabız ol.” “Geyik yavrusuyum. Otsuz ve susuz nasıl yapabilirim? Nasıl hayatta kalırım? der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.” (Tekin 32).

(60)“Tokuz arlı sıgun kiyik men. Bed[ük] tiz üze ünüpen möngreyür men. Üze Tengri eşidti, asra kişi bilti. Antag küçlüğ men tir.: Ança bilinğler Edgü ol.” “Dokuz çatalı boynuzu olan erkek geyiğim. Yüksek dizlerimin üstüne çıkararak böğürürüm. (Beni) yukarıda tanrı iştirmiştir, aşağıda insanoğlu bilmiştir. Onca güçlüyüm, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (Tekin 33).

(62)“Yargun kiyik men. Yaylag tagıma ağıpan yaylayur turur men. Menğilik mentir. Ança bilinğler Edgü ol.” “Yargun denilen hayvanım. Yazlık dağıma çıkararak yazı geçiriyorum. Mutluyum, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (Tekin 33).

15 numaralı fal 1-4-1; 45 numaralı fal 2-3-1; 60 numaralı fal 1-3-4 ve 62 numaralı fal ise 3-1-2 şeklindeki şans sayıları sonucunda ortaya çıkmıştır. Falların neticelerine bakıldığında üç falın iyi, bir falın kötü olduğu görülmüştür. İyi neticeli fallarda yer alan geyiğin genellikle mutlu ve sevinçli olduğu, kötü neticeli falda ise endişeli olup korktuğu görülmüştür. Geyiğin duyguları falların iyi veya kötü neticelenmesine yön vermiştir. Jean P. Roux’un (72) belirttiğine göre *Irk Bitig*’deki 15 numaralı falda yer alan geyik, Gök-Tanrı ile yakın ilişki içerisinde tutulmuş ve Tanrı, geyiğe kut yani yaşam için yol azığı vermiştir. Bu durum da bizlere Orta ve İç Asya’da geyiğin gök unsuruna bağlı inanışlarda yer aldığı bilgisini hatırlatmıştır. Tanrı’ya yakın görülen geyik yine Tanrı tarafından ödüllendirilir ve yaşamını sürdürmesi sağlanmıştır. Aynı Tanrı bunu sadece geyiğe sağlamakla kalmaz ihtiyacı olan tüm canlılara da bahşetmiştir. Ancak 45 numaralı falda geyiğin hayatta kalmaya dair duyduğu endişe, Tanrı’nın kendisine bahşettiği kuttan habersiz bir hâlde olduğunu göstermiştir, bu da falın neticesinin kötü olmasına sebep olmuştur. Lakin falda geçen “geyik yavrusuyum” ifadesi, geyiğin henüz toy ve yaşamın getirilerinden bihaber olduğunu bu yüzden endişe duyduğunu düşündürmüştür. 60 numaralı falda erkek bir geyiğin böğürmesi ve bunun Tanrı tarafından işitilmesiyle birlikte güçlü bir varlık olduğunu kanıtlayan geyik motifi karşımıza çıkmıştır. Altay/ Yakut mitolojisindeki bir inanışa göre “geyik böğürdüğü zaman gök gürültüsü çıkmaz, çünkü göğün sesini geyiğe verdiği inandır.” (Dilek 159). Görüldüğü üzere böğüren bir geyik gökyüzüne hükmetmiştir ve ona çeşitli şekillerde engel olmuştur. Bu da yine geyiğin gök unsuruna bağlı kutsal bir varlık şeklinde yaşatılması algısını akıllara getirmiştir. Son olarak 62 numaralı falda geyik “yargun” (geyiğin bir türü (Tekin 65) kelimesi ile mutlu bir şekilde yaşamına devam eden ve yaşamaktan keyif alan bir hayvan olarak karşımıza çıkmıştır. Geyiğin mutluluğu ise diğer fallarda olduğu gibi neticenin iyi olmasına vesile olmuştur. Genellikle Tanrı ile arasında yakın bir bağ olduğuna inanılan geyik motifi, *Irk Bitig*’de tek bir falın haricinde geleceğe dair olumlu haberler vermekte ve mutluluk sağlamıştır.

Yılan “yılan”

Yer ve su ruhlarıyla bağlantılı olarak kabul edilen, şeytani varlıkların en sık rastlanan hayvansal şekillerinden biri olan yılan, genellikle yer altı dünyasıyla bağlantıyı sembolize etmiştir ve Erlik’le ilişkilendirilmiştir (Beydili 617). Yılanla alakalı inanış ve efsanelerin bir kısmının Nuh tufanına dayandığını ileri süren Boratav’a (77) göre yılan canavara eş değerdedir. Eski Türklerde, uyanış ve aydınlanma sembolü olarak bilgeliği ve hayatın içindeki ateşi temsil eden yılan, zehriyle ölümcül ancak deri değiştirme özelliği ile hayatı simgelemiştir (Biray 97). Geçmiş ve günümüz inanışlarında hem iyi hem kötü anlam yüklenen yılan *Irk Bitig*’de yalnızca 8 numaralı falda karşımıza çıkmıştır:

(8)“Altun başlıg yılan men. Altun kurusakımın kılıcın kesipen özüm[in] yul [in]intin, başımın yul ebintin tir. Ança bilinğler: Yablak ol.” “Altın başlı yılanım. Altın kursağımı kılıç ile keserek nefsimi kopar ininden, başımı kopar evinden, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.” (Tekin 27).

Üç kez atılan zarın 3-2-1 şans sayılarını getirmesiyle ortaya çıkan falda, başının ve nefsinin koparılmasını isteyen yılanın olumsuz hissiyatı falın neticesinin kötü olarak

yorumlanmasına sebep olmuştur. Faldaki nefis ifadesi, yaratılış mitlerinde Erlik'in, İslami inançlarda şeytanın kandırdığı yılanı akıllara getirmiştir. Tanrı tarafından bekçi olarak görevlendirilen yılan, Erlik/şeytan tarafından kandırılınca nefesine yenik düşen yılan Tanrı tarafından cezalandırılmıştır. Falda yılanın başının ve nefsinin koparılmasını istemesi, nefesine yenik düşme korkusundan yola çıkılarak oluşturulmuştur. Hakeza değerli bir maden olan ve genellikle güzel, kıymetli unsurların ifade edilmesinde kullanılan altının burada yılanla ilişkilendirilmesi de yine nefisle bağlantı kurulmasını sağlamıştır. Altın başlı ve altın kursaklı yılan normal bir yılanı göre daha kıymetli ve olağanüstü bir varlıktır. Ancak falda bu durum tersine çevrilmiş, olağanüstülük yaşamı değerli ve güzel kılmak yerine ölümlle ilişkilendirilmiştir.

Ayı "adıg" ve Domuz "tonğuz"

Orman kültürünün etkisiyle bazı Türk halklarının mitolojilerinde ayı kültü ve simgeciliğinin oluşturduğu orman tanrısı ya da ruhunu simgeleyen ayı, Türk mitolojisinde önemli görülen ve türeyişi gerçekleştiren hayvan motiflerinden biridir (Çoruhlu 172). Masallarda genç kızları kaçııp kendine eş yapan ayı, destanlarda aptal ve kötü bir hayvan olarak nakledilmiştir (Ögel 533). Türk destan kahramanlarının tasvirlerinde devasa ve olağanüstü görüntüleri aktarılırken benzetme yoluyla kullanılan ayının adı tabu sayılmış ve zikredilmemiştir. İslamiyet öncesi inanışlarda kimi zaman kutsal kabul edilip ata olarak görülen ayının İslamiyet'ten sonra genellikle kaba kuvvetin, aptallığın ve kötü insanın simgesi hâline geldiği görülmüştür (Çoruhlu 173). Köktürk ve Uygur Kağanlık yazıtlarında *lagzın* (Tokyürek 246) kelimesiyle ifade edilen domuz, kaynaklarda genellikle Türkler tarafından avlanan ancak eti yenmeyen, kötü ruhlu yırtıcı bir hayvan nitelendirilmesiyle olumsuz bir varlık olarak anılmıştır (Ögel 541). Avlanan domuzun yenmesinin yanı sıra ona dokunulmasının bile yasak olduğu bilinmektedir (Boratav 73). Domuza dair geliştirilen bu tabulaşma, bazı Türk halklarında domuzun Erlik'in yarattığı bir hayvan olduğu inancından kaynaklanmıştır (Dilek 94). Bunun yanı sıra Şaman dualarında Erlik'in yaban domuzuna benzeyen azı dişleri olduğu söylenmektedir (Çoruhlu 53). Ancak etinin kesin olarak yenilip yenilmediği bilinmezken bazı Türk boylarında kurban edildiği aktarılmıştır (Tokyürek 247). Olumsuz nitelendirilmelere rağmen domuzun ongunlarda yer aldığı hatta Göktürklerin Sarı Han boyunun ongununun domuz olduğu bilinmektedir (Uraz 153). Ayrıca bazı efsanelerde Kırgız Türklerinin atalarının dişi domuz, Buryatların ise yabandomuzu olduğu rivayet edilmiştir (Roux 291). Türk halk anlatılarında genellikle olumsuz ve kötü olduğuna inanılan domuz ile bazen kutsal bazen de olumsuz bir varlık olarak tasvir edilen ayı *Irk Bitig'*de yalnızca 6 numaralı falda birlikte yer almıştır:

(6) "Adıgı tonğuzlı ārt üze so kuşmış ermiş. Adıgıng karnı yarılmış, tonğuzunğ azığı sınmış tir. Ança bilinğ: Yablak ol." "(Bir) ayı ile (bir) domuz (bir) dağ geçidinde çarpışmışlar imiş. Ayının karnı yarılmış, domuzun azı dişleri kırılmış, der. Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür." (Tekin 27).

Üç kez atılan zarın 2-2-1 şeklinde gelen şans sayılarıyla ortaya çıkardığı bu falın neticesinin kötü olduğu görülmüştür. Türk kültüründe genellikle olumsuz kabul edilen bu iki hayvan falda karşı karşıya getirilmiş, çarpıştırılan iki hayvan da zarar görmüş ve yaralanmıştır. İki vahşi hayvanın birbiriyle çarpışmaları sonucu kendilerini yaralamaları ve zarar görmeleri geleceğe dair haberlerin kötü olmasına sebep olmuştur.

Tavşan "tabışgan"

Eski Türk inanışlarında tanrının kızlarından biri olduğuna inanılan ve kutsal kabul edilen tavşanın bazı Türk boylarında öldürülmediği, etinin yenmediği ve kemiklerinin yere gömülmediği aktarılmıştır. Bu kurallara uyulmadığı takdirde başa uğursuzluk geleceğine inanılırken sağlam, kırılmamış bir tavşan kafatası/kemiği bulmaksa talih ve uğur olarak kabul edildiği görülmüştür (Dilek 113-14). Eski Uygurca tıp metinlerine bakıldığında tavşanın ödünden, beyninden ve tüyünden yapılan ilaçların varlığına rastlanmıştır (Tokyürek 265). Göktürk devrinde ise tavşanın av hayvanı olduğu, bu sebeple uğurlu sayıldığı hatta bolluk timsali olarak kabul edildiği bilinmektedir (Çoruhlu 190). Türk halk inanışlarında olumlu ve olumsuz fonksiyonlarda karşımıza çıkan tavşan *Irk Bitig’de* yalnızca 44 numaralı falda yer almıştır:

(44)"Togan kuş tenğriden kodı tabışgan tipen kapmış. Togan kuş tırnğaki suçulunmuş yana titinmiş. Togan kuşunğ tırnğaki ügüşüpen kalıyu barmış, tabışgan terisi ünğüşüpen yügürü barmış. Antağ tir. Ança bilinğler: Yabız ol." "Bir şahin (İşte) bir tavşan! diyerek göklerden aşağı inmiş ve (tavşanı) kapmak istemiş. (Bu arada) şahinin pençeleri yolunmuş ve sıyrılmış. Şahin pençeleri yolunmuş olarak uçup gitmiş, tavşan derisi soyulmuş olarak koşup gitmiş. (Fal) böyle diyor. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür." (Tekin 31).

Üç kez atılan zarın 2-4-1 şans sayılarını getirmesiyle oluşan 44 numaralı falın neticesi kötüdür. Bu falda tavşan şahinle verilmiş ve şahinin avı konumunda gösterilmiştir. Oldukça güçlü kabul edilen şahinin elinden yaralı olarak kurtulan tavşanı anlatan bu falın neticesinin iyi olması beklenirken her iki hayvanın da yaralanmasından dolayı falın neticesi kötü olarak değerlendirilmiştir. Güçlü (şahin) ve güçsüz (tavşan) mücadelesine yer veren bu falda tavşan güçsüz konumuna rağmen şahinin elinden kurtulmuş ve hayatta kalmayı başarmıştır. Falda, fiziksel anlamda güçsüz olanın güçlünün karşısında başarılı olabileceği alegorik bir anlatımla tavşan ve şahin eşliğinde aktarılmıştır.

Tilki "*tilkü*"

Kahramanların koruyucu ruhu (Ögel 560) olarak karşımıza çıkan tilkinin bazen yol gösterici (Ögel 402; Uraz 153) bazen de avcılarını yeraltına yani ölüme çekmek isteyen kötü ruhlardan biri olduğuna inanılmıştır (Çoruhlu 191). Türk halk anlatılarında olumlu ve olumsuz fonksiyonlarda görülen tilki *Irk Bitig’de* yalnızca 46 numaralı falda yer almıştır:

(46)"Tebe titigke tüşmiş. Basınu yimiş. Özin tilkü yimiş tir. Ança bilinğler: Yab[llak ol." "Bir deve bir bataklığa düşmüş. Bata bata (yine) yemeye devam etmiş, (fakat) kendisini (de) bir tilki yemiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür." (Tekin 32).

Üç kez atılan zarın 3-3-1 şans sayılarıyla gelmesi sonucu ortaya çıkan falın neticesi kötüdür. Daha önceki fallarda olduğu gibi bu fal da bir hayvanın ölümüyle sonuçlandığı için neticesi kötü olarak değerlendirilmiştir. *Irk Bitig’de* deve motifinin yer aldığı üç fal vardır ve bunlardan yalnızca tilkiyle birlikte anıldığı falın neticesi kötüdür. Hileleri ve kurnazlıklarıyla ön planda olan tilki, falda yardıma muhtaç bir hayvanı kurtarmak yerine yemeyi tercih etmiş ve Türk mitolojisinde genellikle olumsuz şekilde tasvir edilen varlığını *Irk Bitig’de* de göstermiştir. Bu durumun sonucu da falın kötü yani olumsuz olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Ayrıca falda tehlikeli bir duruma düşmesine rağmen durmadan yemeye devam eden ve dikkatsiz davranan devenin ölmesi de bu dikkatsizliğinin bir sonucu olarak gösterilmiştir.

Kaplan "bars"

Türk mitolojisinde adına sık rastlanmayan kaplanın güç ve yiğitlik simgesi olduğunu işaret eden hatta hayvan-ata olarak saygı gördüğünü gösteren birçok sanat eseri Orta ve İç Asya'daki kazılarda ele geçirilmiş, Batı Türkistan'daki duvar resimlerinde ise gücünü kanıtlamak için kaplan avlayan yiğitlerin resimlerine de rastlanmıştır (Çoruhlu 170-71). Bahaeddin Ögel'e (535) göre Hun mezarlarında kaplan motifine çok sık rastlansa da erkek çocuklarına verilen adlar dışında kaplanın/barsın hayvancı Türk kavimlerinin geleneklerinde önemli bir yeri yoktur. Eski Uygurcada kişi adı olarak kullanılan bars, tehlikeli bir hayvan olmasının yanında Tanrıların özelliklerini ifade etmek için de kullanılmaktadır (Tokyürek 243). Bir fal kitabı olan *Irk Bitig*'in 10, 31 ve 49 numaralı fallarında kaplanın kendisine yer edindiği görülmektedir:

(10)"Esnegen bars men. Kamuş āra başım. Antag alp men, erdemlig men. Ançā bilinğler:" "Esneyip duran kaplanım. Kamuşlar arasında başım, onca cesur (ve) onca erdemliyim. Öylece biliniz: (Bu fal iyidir)." (Tekin 28).

(31)"Bars kiyik enğleyü menğleyü barmış. Ortu yirde amgaka soğuşmuş. Esri amgayalım kayaka ünüp barmış, ölümtte ozmış. Ölümtte ozupan ögire sebinü yorıyur tir. Ançā bilinğ: Edgü ol." "(Bir) kaplan avlanmaya gitmiş. Avını bulmuş. (Avını) bulup yuvasına neşe ve sevinç içinde geliyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir." (Tekin 30).

Yukarıda yer verilen falların üçünün de neticesinin iyi olarak değerlendirildiği görülmüştür. Verilen üç falın hepsinde kaplan, avlanmaya giden ve her gittiği avdan mutlu dönen bir hayvan olarak karşımıza çıkar. Ne kendisinin ne de başka bir hayvanın zarar görmemesinden dolayı üç falın neticesi bununla bağlantılı olarak iyi şekilde sonuçlandırılmıştır. 10 ve 31 numaralı falda görülen kaplan; güçlü, erdemli ve cesur şekillerde tasvir edilmiştir. Bu durum da Türk mitolojisinde olumlu ve güzel bir şekilde tasvir edilen kaplanın *Irk Bitig*'de yer aldığı falların içerisinde de bu özelliklerini koruduğunu göstermiştir. Jean P. Roux'a (84) göre 10 numaralı falda ve içerisinde herhangi bir hayvan motifinin yer almadığı 38 numaralı falda kaplan düşük seviyede bir tanrının rolünü üstlenmiştir. 38 numaralı falda geçen kamuşların arasında yalnız kalan köle kızın bir kaplan olabileceğini belirten Jean P. Roux, bu durumu eserin Budizm etkisinde kalmış bir Uygur metni olmasına bağlamıştır.

Karaca "kiyik"

Geyik cinsinden bir hayvan olan karaca, Altay/Yakut mitolojisinde adı doğrudan söylenmeyen ve hakkında gülünç hikâyeler anlatılıp gülünemeyecek hayvanlardan biridir. Aynı zamanda çayirmelikesi ağacından yapılan kamların teplerinin karacanın ayak derisiyle kaplandığı bilinmektedir (Dilek 22, 140). *Irk Bitig*'deki falların içerisinde yalnızca bir falda karaca karşımıza çıkmıştır:

(63)"Kanlık süsi abka ünmiş. Sagır içre elik kiyik kirmiş. Eliğin tutmuş. Kara kamağ süsi ögirer tir. Ançā bilinğler: Edgü ol". "Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş. (Onu) elleri ile tutmuşlar. (Hanın) bütün sıradan askerleri seviniyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (Tekin 33).

Zarın üç kez atılmasından sonra 1-2-1 şans sayılarıyla ortaya çıkan falın neticesi ise iyi olarak değerlendirilmiştir. Falların birçoğunda -hayvan motifinin yer almadığı fallar da dâhil-

ava çıkma, avlanma ya da savaşa gitme gibi durumlar mevcuttur. Bu falda da ava çıkan bir handan ve ordusundan bahsedilmiştir. Ava çıkanlar bir erkek karacaya rastlamış ve bundan dolayı mutlu olmuşlardır. Avlağa sıkışan ve elle tutulan karacanın akıbeti belli değildir ancak falın gidişatından ordu tarafından yenilecek olduğu anlaşılmaktadır. Bu da aslında karacanın başına kötü yani olumsuz bir durum geldiğini göstermiştir. Ancak falın sonucu iyidir. Bu çelişkili durumda Türk kültüründe av ve avcılığın önemini düşünmek gerekmektedir. Jean P. Roux’a (107) göre “Çemberde sıkışmış avı yakalamanın en iyi yolu elle tutmaktır. İnsan ile hayvan arasındaki eşsiz dövüşün önemini göstermesi açısından bu yakalama biçimi çok önemlidir;...” Av bir ihtiyaç, yeri geldiğinde de güç gösterisidir. Bu yüzden Türk kültüründe önemli kabul edilen bir merasimde avlanan hayvanlar yalnızca kurban gözüyle değerlendirilmiştir. Bu durumda falın neticesinin iyi olması, bir bakıma gelenek kökenli bir kehanet değerlendirmesi olarak düşünülmüştür.

Evcil Hayvanların Yer Aldığı Fallar

At “at”

Türk halk anlatıları içerisinde gök unsuruna bağlı olarak ele alınan at, çoğu zaman kahramanın en önemli yardımcısı, koruyucusu, dostu vb. gibi kutsal kabul edilen görevler üstlenmiştir. Türk kültür ve mitolojisinde atlar önemli bir yere sahip olmuş, zamanın ve mekânın değişmesine, var olan bir dinin/inanışın yerini başka bir dinin/inanışın almasına rağmen önemini kaybetmemiş inanışlarda, anlatılarda ve Türklerin yaşamında kutsal, uğurlu bir varlık olarak yaşamaya devam etmiştir (Beydili 71; Çoruhlu 173-75; Uraz 71). *Irk Bitig’de* atın *ak kısrak, binek atı, kır at, aygır, zayıf at, kör tay, erkek at, demir kır at ve semiz at* gibi çeşitli sıfatlarla 2, 5, 11, 16, 17, 19, 24, 35, 36, 39, 50, 55, 56, 65 numaralı fallarda yer aldığı görülmüştür. Bu fallardan bazı örnekler şu şekildedir:

(17) *Özlük at öng yirde arıp onğup turu kalmış. Tenğri küçinğe tag üze yol sub körüpen, yiş üze yaş ot körüpen, yorıyu barıpan, sub içipen, yâş yipen ölümde ozmış tir. Ança bilinğler: Edgü ol. “(Bir) binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin halde kalakalmış. (Sonra) Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”* (Tekin 28)

(24) *“Teglük kulun irkek yunt(t)a emiş tileyür. Kün ortu yütürüp, tün ortu kanta, negüde bulgay ol, tir. Ança bilinğler: Yabız ol.” “Kör (bir) tay (emmek için) erkek atta meme arıyor. Güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.”* (Tekin 29)².

Hayvan motiflerinin bolca kullanıldığı *Irk Bitig’de* at, en çok adı geçen hayvanlardan biridir. Toplam on dört falda yer alan at, bu falların yalnızca ikisinde başka hayvanlarla görülmüştür. Atın varlığına rastlanan fallardan neticesi çok iyi olanlar 5, 11, 55; neticesi iyi olanlar 2, 17, 19, 35, 56 numaralı fallardır. Bu fallarda çeşitli şekillerde karşılaşılan her atın çok mutlu olduğu ve yaşamaktan zevk aldığı görülmüştür. Neticesi kötü olan 16, 24, 36, 39, 50, 65 numaralı fallarda ise zor, çaresiz durumda kalmış, mücadele edemeyecek kadar güçsüz

² *Irk Bitig’de* yer alan at motifi, “At Motifinin Fallardaki Kullanımına Bir Örnek: *Irk Bitig’de*” adlı çalışmada detaylı bir şekilde ele alınmış ve 2019’da Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi Bildiriler Kitabı’nda yayımlanmış olduğundan tekrara düşmemek adına burada detaylıca yer verilmemiştir.

duruma düşmüş atlar aktarılmıştır. Eserdeki fallar içerisinde atın yer aldığı bu örnekler, sosyal hayattaki Türk insanı-at ilişkisine paralel özellikler göstermiştir. İnsanların yaşamında başa gelebilecek her türlü olay, durum ve duygular çeşitli nitelemelerle atlar üzerinden insanlara atfedilmiş ve böylelikle atlar insanların kaderini ve geleceğini belirlemede önemli bir unsur olarak görülmüştür (Kolot 781).

Deve "bugra"

Geçmiş dönemlerde büyük kervan yollarının güçlü develerini yetiştiren Türkler, deveyi ekonomik alanda sınırlı tutmakla kalmamış düşünce ve edebiyatına da yansıtmıştır. Mitolojik düşüncede yaratılışı Erlik'e bağlı aktarılıp Erlik'in yeryüzünde görevlendirdiği şeytanlardan biri olduğuna (Dilek 180) inanılan devenin aynı zamanda Tanrı'ya ait bir hayvan olduğu ve sütünün ölüyü diriltecek güçte olduğuna inanılmıştır (Ögel 539-41). Her iki inanış dikkate alındığında diğer hayvanlarda olduğu gibi deve de gökle ve yer altıyla bağlantılı inanışlar içerisinde yer almıştır. İslamiyet öncesi dönemde alplık simgesi kabul edilip ongun olan devenin İslamiyet'ten sonra da bu özelliğini devam ettirdiği görülmüştür (Çoruhlu 178-79). Olumlu ve olumsuz fonksiyonlarda karşımıza çıkan deve, *Irk Bitig'*de 5, 20 ve 46 numaralı olmak üzere toplam üç falda yer almıştır:

(5) "Beg er yuntınğaru barmış: Āk bisi kulunlamış. Altun tuyuglug adgırlık yaragay. Tebesinğeri barmış: Ürünğ inğeni botulamış. Altun budl(a)lug bugralık yaragay. Ebinğeri barmış: Üçünç kunçuyı urulanmış. Beglik yaragay tir. Mengilig beg ermiş. [Ança bilinğler:] Anyıg edgü ol." "Bey atlarına doğru gitmiş. (Bakmış ki) ak kısrağı yavrulamış. (Bu taya) altın toynaklı bir aygır olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez) develerine doğru gitmiş. (Bakmış ki) beyaz dişi devesi yavrulamış. (Buna) altın burunsalıklı buğra olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez de) evine doğru gitmiş. (Bakmış ki) üçüncü prensesi (bir) oğlan doğurmuş. (Buna da) beylik yaraşır (diye düşünmüş), der. (Anlaşılan) mutlu (bir) bey imiş. Öylece biliniz: (Bu fal) çok iyidir." (Tekin 27).

(20) "Titir buğra men. Ürünğ köpükümin saçar men. Üze tenğrike tegir, asra yirke kirür tir. Udıgmağ odguru, yatıgıg turguru yoriyur men. Ança bilinğler: Edgü ol." "Dişi deve(li) (bir) erkek deveyim. Ak köpüklerimi (ağzımdan öyle) saçarım (ki) yukarıda göklere erişir, aşağıda yer(in dibin)e girer. Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırırım. Onca güçlüyüm. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (Tekin 29).

2-4-2 şans sayılarının gelmesiyle oluşan 5 numaralı falda deve, at ile görülmüştür. Bu falda, "..devenin kişiliği, 'altın aşık kemikli aygır'ın varlığıyla belirlenmekte ve gücü uyuyanları uyandıran, salyasını hem göğe hem yere salan erdişi bir hayvanın varlığıyla açıklanmaktadır." (Roux 195). At ve deve gibi gökle bağlantılı yanı bulunan iki hayvanın oğlan doğurmasıyla karısının oğlan doğurması arasında bağlantı kuran bey, bu doğumları kendi bebeğine verilen bir kut, beylik makamı müjdesi olarak algılamıştır. Beylik gibi kutlu bir makamla müjdelenenin sonucunda ise fal çok iyi olarak neticelendirilmiştir. Üç kez atılan zarın 3-2-2 şans sayılarıyla oluşturduğu 20 numaralı falda tasviri yapılan dişi develi bir erkek devedir ve sesinin gücüyle ön plana çıkmıştır. Falda herhangi olumsuz bir durum yaşanmadığından neticesinin iyi olduğu görülmüştür. Mitolojik anlatılarda hem yeraltı unsurlarıyla hem de gök unsuruyla ele alınan devenin *Irk Bitig'*de de sesiyle her iki dünyaya erişebilecek güçte olduğu aktarılmıştır. Deve, yer aldığı tek kötü neticeli olan 46 numaralı falın dışında genellikle olumlu ve üstün bir kuvvet, güçlü özellikleriyle ön plana çıkarılmıştır.

İnek "inġek" ve Öküz "öküz"

Türk kültür ve mitolojisinde genellikle yaratılışla ilgili metinlerde yer alan ineğin, yaratılan ilk insanın ilk iş hayvanı olduğuna inanılması ineğe saygı duyulmasını sağlayan inançlardan biridir. Öküzün ise düz olduğu düşünülen dünyayı iki boynuzu arasında taşıdığına, yedi bin ayağı olduğuna ve iki ayağı arasındaki zaman farkının binlerce yıl sürdüğüne inanılmıştır (Boratav 76). Yerin parçalanmış bir öküzün bedeninden oluştuğuna hatta tüm kozmosun öküz veya boğa şeklinde tasavvur edildiğine dair inanışlar da mevcuttur (Bayat 38-39). Bazı Türk topluluklarında hayvan-ata olarak karşımıza çıkan öküz ve ineğin *Irk Bitig'* de 25, 37, 41 numaralı fallarda yer aldığı görülmüştür:

(25)"Eki öküzüg bir bukursıka kölmiş. Kamşayu umatın turur tir. Anġa bilinġ: Yablak ol." "İki öküzü bir sabana koşmuşlar. (Öküzler) kımıldayamadan duruyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür." (Tekin 29).

(37)"Bir karı öküzüg bilin biçe kumursga yimiş. Kamşayu umatın turur tir. Anġa bilinġler : Yablak ol." "Yaşlı bir öküzü, bir karınca, belini biçerek yemiş. Öküz yerinden kımıldayamadan duruyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür." (Tekin 31).

(41)"Ürünġ esri inġek buzagulaçı bolmiş. Ölgey men, timiş. Ürünġ esri irkek buzaġu kelürmiş. İdukluk yaragay. Ülüġde ozmiş tir. Anġa bilinġ: Edgü ol." "Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş. Öleceğim (galiba)! demiş; (fakat ölmemiş,) ak benekli bir erkek buzaġı dünyaya getirmiş. (Bunu) Tanrı'ya kurban etmek uygun olur, (çünkü inek böylece) kötü talihinden kurtulmuş, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir." (Tekin 31).

Toplamda üç falda yer alan inek ve öküz; 25 numaralı falda 3-1-3 şans sayılarıyla neticesi kötü, 37 numaralı falda 4-3-1 şans sayılarıyla neticesi kötü, 41 numaralı falda ise 4-2-3 şans sayılarıyla neticesi iyi olarak değerlendirilmiştir. 25 numaralı falda göçer evli yaşam tarzının günlük hareketlerinden biri aktarılmıştır. Tarım makinelerinin henüz geliştirilmediği dönemlerde öküzler tarlalara koşulur ve tarlayı sürmeleri sağlanırdı. Bu falda tarlaya sürülen öküzün kımıldayamıyor oluşu çaresizliğini gösterirken çektiği sıkıntı falın kötü neticelenmesine sebep olmuştur. 37 numaralı falda çalışkanlıkları ve azimleriyle ön planda tutulan karıncanın yaşlı bir öküze zarar verdiği görülmüştür. Güçlü ile güçsüz mücadelesinde güçsüz olanların azimle zafer kazandıklarının görüldüğü fallarda olduğu gibi bu falda da küçük bir karıncanın kocaman bir öküzü yendiği görülmüştür. Ancak yaşlı bir öküz ifadesi, düşmanı kim olursa olsun zaten ölüme yakın olduğunu ve hayatının sonuna geldiğini düşündürmüştür. Öküzün çaresizliği ve yok oluşu karıncanın zaferinin önüne geçmiş ve fal kötü talih olarak kabul edilmiştir. 41 numaralı falda sancılı bir doğumdan dolayı öleceğini düşünen ancak bunun yerine ak benekli erkek buzaġı dünyaya getiren bir inek vardır. İneğin ölümden dönmesi, doğan buzaġının erkek ve ak renkli olması onun Tanrı için bir kurban olduğunun düşünülmesine sebep olmuştur. Mitolojik inançlarda Tanrı'ya sunulan hayvanların genellikle ak renkte ve erkek olarak seçildiği bilinmektedir. Bu faldaki ak benekli erkek buzaġının, kutsandığı ve Tanrı'ya ait olduğu kabul edilmiş, bu nedenle kurban edilmesi uygun görülmüştür. Hayvanın kurban edilmesi ile kötü talihinden kurtarıldığının düşünülmesi de falın iyi neticelenmesini sağlamıştır.

Koyun "konı"

Gök Tanrı'ya sunulan kurbanlar arasında genellikle gök unsuruna atfedilen koyun, matem törenlerinde kimi zaman yere de kurban edilerek yer tanrısıyla ilişkilendirilmiş, İslamiyet'le birlikte huzur, barış simgesi hâline gelerek bolluk ve bereketin de işareti sayılmıştır (Çoruhlu 184-85). Cennet hayvanı olarak kabul edilen ve pek çok efsane ile halk inancının odak noktasını oluşturan (Boratav 75) koyunun *Irk Bitig'*de 27 ve 29 numaralı fallarda yer aldığı görülmüştür:

(29) "Oyma er oğlanın kisisin tutug urupan oş iç oygali barmış. Oğlın kişisin utuzmaduk, yana tokuz on boş konı utmiş. Oglı yutuzı kop ögirer tir. Ança bilinğler: Edgü ol". "(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş. (Yarıştta) çocuklarını (ve) karısını kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış. Çocukları ve kadını hep seviniyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (Tekin 30).

Doğada birbirine zıt iki hayvanın karşılaştığı 27 numaralı falda koyunun kurttan kurtulması falın iyi neticelenmesini sağlamıştır. Genellikle mağlup taraf olan koyunun 27. falda Tanrı tarafından korunduğu ve başına bir kötülük gelmediği göze çarpmıştır. Üç kez atılan zarın 2-3-4 şans sayılarını getirmesiyle oluşan 29 numaralı falda eşine, çocuğuna zarar gelmeden doksan koyun kazanan adamın mutluluğu ve bu durumun fala iyi talih olarak yansıdığı görülmüştür:

Keçi "amgak"

Gök ve yer unsuruyla birlikte ele alınan, her ikisine de kurban olarak sunulan hayvanlardan keçi, zıt kutupların mücadelesinde mağlup taraf ve olumsuz unsur olmuştur (Çoruhlu 184-85). Altay/Yakut Türklerinin inanışlarına göre keçi, Erlik'in koyunu yaratan Ülgen'e özenmesi üzerine yarattığı bir hayvandır (Dilek 69). Altaylılarda tufanın olacağına dair ilk haberi verenin demir boynuzlu, gök yeveli bir keçi olduğuna inanılırken Kırgızlarda keçileri koruyan bir evliyanın var olduğuna inanılmıştır (Uraz 151). Yerle ve gökle bağlantılı olduğu düşünülen keçiye, *Irk Bitig'*de yalnızca 49 numaralı falda rastlanmıştır:

(49) "Bars kiyik enğleyü menğleyü barmış. Ortu yirde amgaka sokuşmuş. Esri amga yalım kayaka ünüp barmış, ölümte ozmış. Ölümte ozupan ögire sebinü yorıyur tir. Ança bilinğ: Edgü ol." "Bir kaplan avlanmaya gitmiş. Orta yerde bir yaban keçisine rastlamış. Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış, ölümünden kurtulmuş. Ölümünden kurtulup sevinç ve neşe içinde yürüyüp gidiyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir." (Tekin 32).

1-4-3 şans sayılarıyla gelen 49 numaralı falda keçi bir kaplanla birlikte verilmiştir ve avlanan hayvan konumunda yer almıştır. Zıt unsurların mücadelesiyle şekillenen bu falda avcı konumunda verilen kaplan keçiyi yakalayamamış, kayalıklar keçinin kurtarıcı mekânı olmuştur. Bu mücadelede kazanan taraf keçi olmasına rağmen kaplana da herhangi bir zarar gelmemiş, her ikisi de hayatta kalmıştır. Bu durum da falın iyi talih olarak iyi neticelenmesini sağlamıştır.

Kanatlıların Yer Aldığı Fallar

Kartal "kara kuş"

Türk boylarına ait bazı türeyiş mitlerinde karşımıza çıkan kartal, aynı zamanda Türklerin millî simgelerinden ve totem hayvanlarından bir tanesidir. Kuşların hakanı olarak

kabul edilen (Uraz 155) kartalın don değiştirme konulu halk anlatılarında da yer aldığı görölmüştür (Ergun 797-98). Özellikle şamanist uygulamalarda yaygın şekillerde kullanılan kartal, Göktürk ve Uygur dönemlerinde hükümdar ya da beylerin timsali, koruyucu ruhun ve adaletin simgesi konumunda güneşi, gücü ve kudreti temsil etmiştir. Kartalın hükümdarlığı, gücü ve kudreti temsil etmesinin İslamiyet'ten sonraki inanış ve uygulamalarda da devam ettiği görölmüştür (Çoruhlu 166). Türk halk inanışlarında birbirinden çeşitli fonksiyonlarla karşımıza çıkan kartal *Irk Bitig'* de 3, 23, 43 ve 51 numaralı fallarda yer almıştır:

(3) "Altun kanatlığ talım kara kuş men. Antag küçlüğ men. Tanım tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukumin tutar men, sebdükümin yiyür men. Antag küçlüğ men. Ança bilinęler: Edgü ol." "Altın kanatlı yırtıcı (bir) kartalım. Vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte, deniz (kıyısı)da yatarak dilediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum. Onca güçlüyüm. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (Tekin 27).

(23) "Oğlan kekük tezekin bultı. Çekik, etinę kutlug bolzun tir. Ança bilinęler: Edgü ol." "(Bir) oğlan kartal tezeğini buldu. Tarla kuşu! Etin kutlu olsun!, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (Tekin 29).

(43) "Togan ügüz kuşı kuşlayu barmış. Utru talım kara kuş kopupan barmış tir. Ança bilinęler: Yablak ol." "Bir şahin, su kuşu avlamaya gitmiş. (Ama) yırtıcı bir kartal yerinden uçup karşısına çıkmış, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür." (Tekin 31).

(51) "Talım kara kuş men. Yaşıl kaya yaylağım, kızıl kaya kıslagımol. Tagda turupan menęileyür men. Ança bilinęler: {Edgü ol.}" "Yırtıcı kartalım. Yeşil kayalar yazlığım, kızıl kayalar kışlığım. Dağlarda kaldığım için mutluyum. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (Tekin 32).

3 numaralı fal 3-3-3 şans sayılarıyla neticesi iyi; 23 numaralı fal 2-4-4 şans sayılarıyla neticesi iyi; 43 numaralı fal 4-3-3 şans sayılarıyla neticesi kötü; 51 numaralı fal ise 3-3-4 şans sayılarıyla neticesi iyi olarak değerlendirilmiştir. 3 ve 51 numaralı fallarda kartalın bulunduğu mekânlar ve bu mekânlardaki huzurlu hâli tasvir edilmekte, yaşamdan zevk alan kartalın mutlu hâli kehanetin iyi neticelendirilmesini sağlamıştır. 23 ve 43 numaralı fallarda kartalın tarla ve su kuşuyla birlikte verildiği görölmüştür. Falda yer alan bu kuşların suda yaşayabilen hayvan cinslerinden bazıları için kullanıldığı anlařılmıřtır³. Kartalın yer aldığı dört faldan yalnızca 43 numaralı falın sonucu kötüdür. Hiçbir hayvana zarar gelmediği halde kötü değerlendirilen bu falda bir şahinle kartalın mücadelesine şahit olunmuştur. Kartalın olumlu bir unsur olarak şahinin karşısına çıkması, şahinin avına erişememesine böylelikle falın kötü neticelenmesine sebep olmuştur.

şahin "togan"

Mitik düşünce de kutsal kabul edilen şahin, Oğuz boylarından bazılarının sembolü, hanedanlıklar için önemli görölen armalarda seçilen hayvanlardan biridir (Boratav 103-104; Ögel 127). Totem hayvanlar arasında yer alan şahin kartal gibi kuşlar hem kutsallıklarından hem de Türk boylarının avcılık dönemlerindeki gündelik yaşayışlarında gerçekleştirdikleri spor ve beslenme kaynakları olmalarından dolayı Türk edebiyatındaki nesir ve şiir türlerinde

³Kařgarlı Mahmud eserinde tarla kuşu için *torigā* kelimesini vererek *kuşlardan tarla kuşu* (TDK 420) açıklamasını yapmıştır. Yine aynı eserde ördek vb. hayvanlar için "su kuşlarından biri" şeklinde bir açıklaması mevcuttur.

sıkça yer almıştır (Ersoylu 33). Destanlarda ve halk hikâyelerinde başa gelecek felaketin habercisi (Ergin 99; Roux 73), masallarda ve menkıbelerde ise donuna girilen hayvan (Ögel 130; Gölpınarlı 10) olarak karşılaşılan şahin, *Irk Bitig'*de 4, 43, 44 ve 64 numaralı fallarda yer almıştır:

(4) "Ürün̄g esri toğan kuş men. Çıntan ıgaç üze oluruḫan menḫileyür men. Anḫa bilinḫler: [Edgü ol]." "Ak benekli şahin kuşuyum. Sandal ağacı üzerinde oturarak mutlu oluyorum. Öylece biliniz: (Bu fal iyidir)." (Tekin 27).

(64) "Kök boymul toğan kuş men. Körüklüg kayaka konuḫan küzleyür men, yaḫaklıḫ toḫrak üze tüşüpen yaylayur men tir. Anḫa bilinḫler: Adız edgü ol." "Ak boyunlu gri şahinim. Manzaralı kaya(lık)lara konup etrafa bakırım, üstü cevizle dolu kavak üzerine inip yazı geçiririm, der. Öylece biliniz: (Bu fal iyidir)." (Tekin 34).

*Irk Bitig'*de toplamda dört falda karşımıza çıkan şahin kuşunun fallara olan etkisi değişkenlik göstermektedir. 4 numaralı fal 1-1-1 şans sayılarıyla neticesi iyi; 43 numaralı fal 4-3-3 şans sayılarıyla neticesi kötü; 44 numaralı fal 2-4-1 şans sayılarıyla neticesi kötü; 64 numaralı fal ise 1-4-3 şans sayılarıyla neticesi iyi olarak değerlendirilmiştir. Neticesi iyi olarak değerlendirilen 4 ve 64 numaralı fallarda şahin, bulunduğu yerden mutlu olan bir hayvan olarak tasvir edilmiştir. Bu durum da falların neticesinin olumlu olmasını sağlamıştır. 43 numaralı falda ise şahine su kuşu ve kartal eşlik etmektedir. Ava çıkan bir şahin avını görmüş ve tam avlayacağı sırada kurtarıcı fonksiyonuyla karşısına kartal çıkarak su kuşunu avlamasına engel olmuştur. Bu durum su kuşu için iyi olsa da şahin için kötü ve üzücü olduğundan kötü neticelenmesine neden olmuştur. 44 numaralı falda ise kendisine bir tavşanın eşlik ettiği şahin yine avcı konumundadır. Ancak avına ulaşamamış üstelik kendisine karşı güçsüz durumda olan tavşanın ona zarar vermesiyle yaralanarak gökyüzüne dönmüştür. Falda yer alan her iki hayvan da zarar gördüğü için falın neticesi kötü olarak değerlendirilmiştir.

Kuğu "kuḫu"

Su kuşu türlerinin içerisinde değerlendirilen kuğu, evrenin yaratılışı ve türeyiş mitlerinde karşımıza çıkar. Kuğunun beyaz rengi ve tüyü güzelliğin sembolü kabul edilir, güzel bir kız olarak algılanır (Ögel 258). Bazı Türk boylarının kutsal ataları arasında zikredilen kuğu, bereket ve refah sağlayan dişi ruhlar zümresi ayısıtların⁴ sembolü sayılır ve bu yüzden kuğulara dokunulmaz, onlara zarar verilmez (İnan 37). Hatta bazı Türk boylarının, bir kuğuya zarar verip onu öldürdükleri vakit nesillerinin tükeneceğine inandıkları görülmüştür (Dilek 118-19). Türk halk inanış ve anlatılarında genellikle olumlu unsur olarak karşılaşılan kuğu, *Irk Bitig'*de yalnızca 35 numaralı falda yer almıştır:

⁴"Ayısıt - yaradıcı, bereket ve refah sağlayıcı dişi ruhlar zümresine denir. Bunlardan kimi insan yavrularını ve kadınları, kimi de hayvan yavrularını ve dişi hayvanları korurlar. Ayısıt'lar. Daḫınık halde bulunan hayat unsurlarını toplayıp birleştirir ve "kut" yaparlar. Bu "kut" denilen nesneyi ana karnındaki çocuḫa üflerler. Böylece çocuḫa can verirler. Gebe kadınlar daima bu ruhların himayesi altında bulunurlar." (İnan 27). " Ayrıca bu külte göre Ayısıt'ın timsalinin kuğu kuşları olduğuna inandıklarından onlara dokunulmaz. Ayısıt, gökyüzünden yeryüzüne, gümüşten tüyleri olan beyaz kısrak silüetinde iner. Çocuḫu olmayan kadınlar, Ayısıt'a çocuklarının olması için dua eder, genç kızlar ise Ayısıt adına "tangara" adında put yapıp yataklarının altına saklarlar. Gebe kadınlar doğumuna yakın zamanda evlerini temiz tutar, çocuk ve yavru hayvanları sever ve onları doyururlar. Ayısıt doğum sırasında geldiğinde herkesin neşeli, mutlu ve tok olması gerektiğine inanılır." (Bilgiç ve Karaahmet 506).

(35) "Er süke barmış. Yolta atı armış. Er kugu kuşka sokuşmış. Kugu kuş kanatınğa urup anınla kalıyu barıpan öginğe kanğınğa tegürmiş. Ögi kanğı ögırer sebinür tir. Ança bilinğler: Edgü ol." "(Bir) adam orduya gitmiş. Yolta atı yorulmuş. Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına eriştirmiş. Ana babası neşe ve sevinç içinde, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (Tekin 30).

Üç kez atılan zarın 4-3-4 şans sayılarının gelmesiyle oluşan ve neticesi iyi olan bu falda kuğu, yardım eden, kurtaran bir fonksiyonda karşımıza çıkmaktadır. Bir adamı düştüğü zor durumdan kurtaran kuğu, adamın mutlu olmasını dolayısıyla da falın neticesinin iyi değerlendirilmesini sağlamıştır.

Kuzgun "kuzgun"

Evrenin yaratılışına dair mitlerde varlığına rastlanan kuzgun, Altay/Yakut mitolojisinde Erlik'in yer altındaki yurdunu bekleyen kuşlardandır ve bu kuşlar Erlik'e ulaşmaya çalışanların gözlerini oyup yeraltına canlı şekilde kimseyi indirmemekle görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Yakutlar kuzguna çok fazla saygı gösterip onu kutsamışlar, bir kuzgun öldürenleri de ağır şekilde cezalandırmışlardır (Dilek 121-22; 62). Rüya yorumlarında da karşılaşılan kuzgun olumsuz bir unsur olarak algılanmış ve rüyada kuzgun görmek elde olmadan bazı dostlarla aranının bozulacağı ve dalgınlıkların ortaya çıkacağı anlamına gelmiştir (Ersoylu 96). Bakıldığında daha çok olumsuz bir varlık olarak nakledilen kuzgun *Irk Bitig'* de 14 ve 54 numaralı fallarda yer almıştır:

(14) "Kuzgunug ıgaçka bāmiş. "Katıgtı bā, edgüti bā!" tir. Ança bilinğler:" "(Bir) kuzgunu ağaca bağlamışlar. Sıkı bağla, iyi bağlar, der. Öylece biliniz:...." (Tekin 28).

(54) "Kul sabı beginğeri ötüdür, kuzgun sabı tenğrigerü yalbarur. Üze Tenğri eşıditi, asra kişi bilti tir. Ança bilinğ: Edgü ol." "Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı'ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir." (Tekin 33).

Üç kez atılan zarın 4-3-1 şans sırasıyla ortaya çıkardığı 14 numaralı falın neticesinin belli olmadığı görülmüştür. Falda kuzgun bir ağaca bağlanmış şekilde çaresiz, savunmasız ve kimseye zarar veremez hâdedir. Kuzgun burada doğasına aykırı bir durumun içerisinde yer aldığı ve çaresiz bırakıldığı için falın gidişatından neticesinin kötü çıkacağı tahmin edilmiştir. Ancak durum tam tersi de olabilir ve ne kuzguna ne de başkasına bir zarar gelme durumu olmadığından, üstelik kuzgunun kimseye zarar veremeyecek bir hâlde olmasından ötürü kehanetin iyi çıkması da muhtemel gözükmektedir. 1-3-1 şans sırasıyla oluşmuş 54 numaralı falın neticesininse iyi olarak değerlendirildiği görülmüştür. Burada bir kölenin sözü ile kuzgunun sözünün karşılaştırıldığı, kölenin beyine kuzgunun ise direkt Tanrı'ya ulaştığı aktarılmıştır.

Turna "turnıya"

Türk kültür ve mitolojisinde kutsal kabul edilip saygı duyulan kanatlı hayvanlardan biri de turnadır. Bilhassa beyaz turnanın tanrısal bir kuş olduğuna ve görüldüğünde insanların bahtiyar olacağına inanılmıştır (Dilek 106). Turna, Türk destanları ve masalları ile menkıbelerde görülen don değiştirme hususunda sıklıkla donuna girilen hayvanlardan biri olarak karşımıza çıkmıştır (Türkan 136-54). Bahar mevsiminde gelip kış mevsiminde göçen

turna, haberci vasıfları taşımasından dolayı bazı boylar arasında *Tanrı'nın elçisi* olarak (Ögel 553) bazı boylarda ise totem hayvan olup kendisine tapındığı görülmüştür (Sagitov 130-31). Genellikle olumlu unsur olarak karşılaşılan turna *Irk Bitig'*de yalnızca 61 numaralı falda yer almıştır:

(61) "Turnā kuş tüşnekinġe konmuş. Tuymatın tuzakka ilinmiş. Uça umatın olurur tir. Anġa bilinġler: Yab[l]ak ol." "Turna kuşu tüneġine konmuş. Farkına varmadan tuzaġa takılmış, uçamadan oturuyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür." (Tekin 33).

Üç kez atılan zarın 1-4-3 şans sayılarını getirmesiyle oluşan 61 numaralı falın neticesi kötü olarak değerlendirilmiştir. Çünkü falda turnanın başı derttedir ve düştüğü durum ona sıkıntı vermiştir. Bu falda tuzaġa takılmış olan turnanın çaresizliġi geleceġe dair beklentinin kötü bir talih getireceġiyle bağdaştırılmıştır.

Hüthüt "üpgük"

İslamiyet öncesi dönemde varlığına pek rastlanmayan hüthüt, İslamiyet'le birlikte özellikle Divan edebiyatına ait şiirlerde sıklıkla görülmeye başlayan ve elçi göreviyle Süleyman peygambere hizmet ettiġine inanılan bir hayvandır (Pala 216). *Irk Bitig'*de ise hüthütün varlığına yalnızca 21 numaralı falda rastlanmıştır:

(21) "Karı üpgük yıl yarumazkan etdi. Ödmenġ, körmenġ, ürküt[m]lenġ tir. Anġa bilinġ: [edgü ol.]" "Yaşlı hüthüt (kuşu) (yeni) yıl (sabahı daha ortalık) ağarmamışken öttü. Heyecanlanmayın, bakmayın, ürkütmeyin, der. Öylece bilin: İyidir." (Tekin 29).

Üç kez atılan zarın 1-3-3 şans sayılarıyla oluşturduğu 21 numaralı falın neticesi iyi olarak değerlendirilmiştir. Falda hüthüt kuşu, tan ağarırken öter ve bu ötüştten insanların korkmaması beklenmiştir. Çünkü hüthüt kuşu haberci olarak tasvir edilmiştir ve bu ötüş, hüthütün olumlu tasvirlerinden dolayı iyi olarak değerlendirilmiştir. Dokuzuncu yüzyılda yazıldığı düşünölen *Irk Bitig* adlı eserde rastlanılan hüthüt, İslami inanġların yaygınlaştığı dönemdeki elçilik vazifesiyle paralel şekilde kehanetlerde yer almakta ve haberci vasfının gelecekten haber verdiġine inanılan fallarda kullanıldığı görölmektedir.

Sonuç

Türk edebiyatının ilk fal kitabı olarak gösterilen *Irk Bitig* adlı eserde 65 adet fal vardır. Bu fallar, üç kez arka arkaya atılan zarın bir ile dört arasındaki şans sayılarından birinin gelmesiyle oluşturulmuştur. Türk kültür ve mitolojisine ait unsurlar barındıran falların içerisinde en sık rastlanan motif hayvanlardır. 24 Oġuz boyunun çeşitli amblem ve totemlerinde yer verilen, kutsal kabul edilen, saygısızlık yapılmayan ya da dokunulmayan, bazen de türemenin ana/ata fonksiyonu gibi görölen hayvanların *Irk Bitig'*deki falların içerisine bolca yerleştirildiġi görölmüştür. Hatta hayvanların falların içerisinde bir motif olmaktan öte falların sonucuna yön veren önemli unsurlar olduġu anlaşılmıştır.

*Irk Bitig'*de yer alan 65 adet falın 42'sinde, 22 çeşit hayvan motifine rastlanmıştır. Bu hayvanlar; ayı, at, deve, domuz, geyik, hüthüt, inek-öküz, kaplan, karaca, karınca, kartal, keçi, koyun, kuġu, kurt, kuzgun, şahin, tarla kuşu, tavşan, tilki, turna ve yılandır. Fallarda en sık rastlanan hayvan 14 (2, 5, 11, 16, 17, 19, 24, 35, 36, 39, 50, 55, 56, 65) falda yer alan attır. Atı, toplam dört falda yer alan kartal (3, 23, 43, 51), şahin (43, 44, 64), geyik (15, 45, 60, 62); üç falda yer alan deve (5, 20, 46), inek-öküz (25, 37, 41), kaplan (10, 31, 49) ve iki falda yer alan koyun

(27, 29) ile kuzgunun (14, 54) takip ettiği görülmüştür. Bu hayvanların dışında kalan tüm hayvanlara ise eserde yalnızca birer falda yer verilmiştir.

Eserdeki fallar, kesin olmamakla birlikte üzerinde hayvan motiflerinin yer aldığı tahmin edilen ve aşık kemiğinden yapılan bir zarın üç kez arka arkaya atılmasıyla meydana gelmiştir. Zarın atılmasıyla ortaya çıkan her falın iyi, kötü, çok iyi, çok kötü gibi sonuçlarla neticelendirilmiştir. Hayvan motiflerinin yer aldığı falların neticelerinde değişkenlik olduğu anlaşılmıştır. Birer adet falda yer alan hayvanlar iyi ya da kötü kehanetleri meydana getirirken aynı hayvanın hem iyi hem kötü neticeli bir falda yer aldığı görülmüştür. At, deve, geyik, inek-öküz, kartal ve şahin gibi hayvanlar bu grubu teşkil etmektedir. Kötü neticeli falların, genellikle ya iki hayvanın mücadelesi ya da tek başına falda yer alan bir hayvanın başına olumsuz bir durumun gelmesiyle oluşturulmuştur. İki hayvanın yer aldığı fallarda yalnızca bir hayvanın başına kötü bir şey gelse bile falın neticesinin kötü olarak değerlendirildiği tespit edilmiştir. Özellikle turna gibi haber getirip götürdüğüne inanılan, olumlu unsur olarak kabul edilen hayvanlar zarar gördüğünde ya da at, öküz gibi hayvanların çok çalıştırılıp yorulduğu veya geyik, kuzgun gibi hayvanların çaresiz bırakıldığı fallarda netice hep kötü olarak değerlendirilmiştir. Çünkü fallarda hayvanlar birinci derecede önem arz etmekte ve falın neticesi hayvanın başına gelen iyi ya da kötü olaylara göre belirlenmiştir. Eserde yer alan hayvanların birbirleriyle olan mücadeleleri, insan-hayvan mücadeleleri, avcı ve avlanan hayvanların tasvirleri dönemin hayvan üslubuna dair önemli bilgiler edinilmesini de sağlamıştır.

Kaynakça

- Aydoğanlar, Erman. "Irk Bitig' de Hayvan Adları ve Hayvanlarla İlişkili Kavramlar". *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*. 2.1 (2012): 27-30.
- Bayat, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi 1*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.
- Beer, Robert. *The Encyclopedia of Tibetan Symbols and Motifs*. Boston: Shambhala Publications, 1999.
- Beydili, Celal. *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2015.
- Bilgiç, Fatma Şule & Yıldız Karaahmet, Aysu. "Türk Miti Tasavvurunda Anne Arketipi: Günümüze Yansıyan Geleneksel Uygulamalar". *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 13.3 (2023): 504-09.
- Biray, Nergis. "Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam ve Yapı Bakımından". *Avrasya Terim Dergisi* 1.2 (2013): 95-113.
- Boratav, Pertev Naili. *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Ankara: BilgeSu Yayınları, 2012.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013.
- Dilek, İbrahim. *Resimli Türk Mitoloji Sözlüğü Altay/Yakut*. Ankara: Grafik-Ofset Matbaacılık, 2014.

- Erdal, Marcel. "İrk Bitig Üzerine Yeni Notlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. (1977): 87-119.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Ergun, Metin. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi 2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Ersoylu, Halil. *Türk Kültüründe Kuşlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Manâkıb-ı Hüknâr Hacı Bektâş-ı Veli Vilâyet-Nâme*. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2017.
- Gültepe, Necati. *Türk Mitolojisi Yeni Araştırmalar Işığında*. İstanbul: Resse Yayınları, 2015.
- İnan, Abdulkadir. *Eski Türk Din Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- İnan, Abdulkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Kalafat, Yaşar. "Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnançları". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 20.1 (2006): 273-80.
- Kaşgarlı Mahmud. *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Çev. Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Kaya, Ceval. "İrk Bitig'de Falcılık". *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler*. Ed. Emine Gürsoy Naskali-Erdal Şahin. İstanbul: Ka Kitap. 2008. 359-68.
- Kolot, Berna. "At Motifinin Fallardaki Kullanımına Bir Örnek: İrk Bitig". *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi 15-16 Mayıs 2019/Eskişehir Bildiri Tam Metinleri Kitabı* (s. 769-82). İstanbul: Motif Vakfı Yayınları, 2019.
- Kolot, Berna. *Türk Destanlarında Kurt*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2022.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi Cilt 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi Cilt 2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2011.
- Roux, Jean Paul. *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2005.
- Roux, Jean Paul. *Eski Türk Mitolojisi*. Çev. M. Yaşar Sağlam. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015.
- Roux, Jean Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011.
- Sagitov, M. Muhtar. "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma". Çev. N. Yüce. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1986. 125-32.
- Stebleva, İ. V. "Eski Türkçe Fal Kitabı İrk Bitig'de Sembollerin Kavramsal Temeli". Çev. Halil İbrahim Usta. *Türkoloji Dergisi*. C. 14. S. 1. 2001. 195-212.
- Tekin, Talat. *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Tokyürek, Hacer. "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları". *TÜBAR XXXIII-/.* 33. 2013. 221- 81.

Türkan, Kadriye. "Türk Masallarında Kahramanın ve Şamanın Don Değişirmesi Arasındaki Benzerlikler". *Türkbilig*. S. 15. 2008. 136-54.

Uraz, Murat. *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları, 1994.